

19. ASIR SONU 20. ASIR BAŞLARINDA İDİLBOYU TATARLARININ TÜRKİSTAN'DAKİ FAALİYETLERİ*

Activities of Volga Tatars in Turkestan at the End of the 19th-Begining of the 20th Century

*Tümen SOMUNCUOĞLU***

Özet

Bu makalede temel olarak iki konu üzerinde durulacaktır. 19. asrın sonu ve 20. asrın başında Türkistan'a yönelik Çarlık Rusya'sı politikası çerçevesinde bölgede etkinlikleri artan İdilboyu Tatarlarının faaliyetleri ve bunun neticesinde hem bölgedeki Türk boyları hem de Rus idareci ve aydınları tarafından Tatarların algılanmasında oluşan değişiklikler ve buna etki eden sebepler incelenmeye çalışılacaktır. Bu tespitler yapılırken İdilboyu Tatarlarının bölgedeki faaliyetlerini sadece ekonomik nedenlere dayandırmak isteyen fikirler de değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, İdilboyu Tatarları, Ceditçilik, Türkçülük, Eğitim.

Abstract

In this article, two specific issues will be dealt with: the activities of the Idilboyu Tatars, whose effects on the region increased due to the politics of Tsarist Russia towards Turkestan from the late 19th century to the early 20th century and the differences in the perceptions of the Tatars by the regional Turkic communities and the Russian bureaucrats and elits. While looking into these issues, those arguments that base the activities of Tatars on only the economic reasons will also be discussed.

Key Words: Turkestan, İdilboyu Tatars, Jadidism, Pan-Turkism, Education.

Bu makalede 19. asrın sonu ve 20. asrın başında Türkistan'a yönelik Çarlık Rusya'sı politikası çerçevesinde bölgede etkinlikleri artan İdilboyu Tatarlarının bölgedeki faaliyetleri ve bunun neticesinde hem bölgedeki Türk boyları hem de Rus idareci ve aydınları tarafından Tatarların algılanmasındaki değişiklikler ve buna etki eden sebepler üzerinde durulacaktır. Bu tespitler yapılırken İdilboyu Tatarlarının bölgedeki faaliyetlerini sadece ekonomik faaliyetler noktası nazarında açıklamaya çalışan fikirlerde değerlendirilmeye çalışılacaktır.

İdilboyu Tatarlarının 19. ve 20. asırda Türkistan'daki faaliyetlerine karşı farklı bakış açıları mevcuttur. Doğan Avcıoğlu markist tarih anlayışı çerçevesinde bu faaliyetleri ekonomik temellere dayandırarak açıklamıştır. Avcıoğlu'nun bu konudaki görüşleri şu şekildedir.

“Ulusallaşma yolundaki bu gelişme, farklılaşmış dillere, tarihe ve ülkeye sahip ayrı ayrı ulusların biçimlenmesi doğrultusundadır. Bu gelişme, Kazan ticaret burjuvazisinin çıkarlarına uygun düşmez. Kazan burjuvazisi XVII. ve XVIII. yüzyıllarda, Türkistan-Rusya ticaretinin aracılığını ele geçirir. Orta Asya'nın İslam kentlerine Tatar ticaret kolonileri yerleşir. Ne var ki, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Türkistan'ı fetih eden Rus burjuvazisinin İslam aracıya ihtiyacı kalmaz. Rus ve Tatar burjuvazisinin arasındaki eski işbirliği, rekabete dönüşür. Kazan burjuvazisi, İslam pazarını tekelinde tutabilmek için iki koza sahiptir: Din birliği, ve Rus imparatorluğu içindeki Türk halklarının dil akrabalığı. Pan-İslamizm ve Pan-Türkizm, bu ekonomik çerçeve içinde, Kazan ve Kırım'da

* Bu makale 11-12 Kasım tarihlerinde Kütahya şehrinde düzenlenen İdil-Ural Araştırmaları Sempozyumunda tebliğ olarak sunulmuştur.

** Dr., Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

gelişir... Pan-Türkizm ilkin ayrı ayrı Türk dilleri meydana gelmesine tepki olarak belirir. Kırım'dan Gaspıralı İsmail, dilde birlik fikrini savunur.”¹

Avcıoğlu yukarıdaki fikirleri tarihi olayların kronolojisi ile örtüşmektedir. Gerçekten de 19. asırda Tatar burjuvazisi Türkistan'da etkin olmuştur. Tatar etkinliğine karşı Rus idaresi tedbirler almaya başladıktan sonra ise Cedit hareketi ortaya çıkmış ve İdilboyu Tatarlarının liderliğindeki bu hareket bütün Rusya Müslümanları üzerinde etkili olmuştur. Fakat Avcıoğlu'nun iddia ettiği gibi Rus idaresinin İdilboyu Tatarlarından duyduğu rahatsızlığın yegane sebebi onların ticari olarak elde ettikleri başarılar mıydı? Ayrıca Cedit hareketi sadece Tatar ticaret burjuvasinin kazanımlarını korumak maksadıyla ortaya çıkmış bir hareket mi idi? Bu konuların tartışılması kanaatimizce o dönemin daha iyi anlaşılmasına da katkı sağlayacaktır.

Türkistan'ın yani bu günkü Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Kırgızistan, Tacikistan topraklarının Çarlık Rusya'sı tarafından işgalinden önce İdilboyu Tatarlarının Türkistan Türkleri ile ilişkileri mevcuttu. Bu ilişkinin en etkin olduğu alan eğitim alanı idi. Ortaçağ boyunca İslami eğitim kurumları ile bölgede büyük bir prestije sahip olan Türkistan'ın Buhara ve Semerkand şehirlerinin medreseleri o eski parlak günlerinden çok uzak olmalarına rağmen 19. asırda da diğer Türk boylarından öğrenci çekmeye devam ediyorlardı.² Bir çok bölgeden gelen öğrenciler bu medreselerde uzun süre eğitim aldıktan sonra memleketlerine dönerek kendi eğitim ve din kurumlarında prestijli birer din adamı olarak görev alıyorlardı. İdil boyundan da pek çok kişinin Türkistan medreselerinde eğitim aldığı bilinmektedir.³ Bunlardan en meşhurları Abdülnasır Kursavi ve Şihabeddin Mercani'dir.

Kazaklar Üzerindeki Tatar Etkisinin Başlaması

Kazak bozkırlarının Rus nüfuzu alanı altına girmesi ile İdilboyu Tatarlarının Türkistan'la olan alakaları daha da güçlenmiştir demek yanlış olmaz. Özellikle Kazak bozkırları üzerinde Rus etkisi artarken Tatar din adamlarının bu bölgelere özel olarak yönlendirilmesi ile Tatarlar Rus devlet politikasının da desteği ile bu bölgede bir mevki kazanmışlardır. Rus idaresi tarafından daha iyi Müslüman olarak görüldüklerinden daha az Müslüman olarak görülen Kazak Türkleri üzerine Tek Tanrı inancını ve Müslümanlığının hümanist anlayışını götürmeleri maksadıyla yönlendirilen⁴ Tatar Türkleri kısa sürede Kazak bozkırlarında etkin bir konuma geldiler ve Kazak Türklerini etkilemeye başladılar. Tatar din adamları yanında Tatar tüccarlarının da Türkistan'da ticaret yapma izni almaları ile Tatar tüccarlar da bu bölgelerde etkin olmaya başladılar.⁵ II. Yekaterina'nın (1729-1796) Tatarları bir çeşit medenileştirme fikri ile Kazak bozkırları üzerine göndermesinin hiç de umulduğu gibi Rus işgalini ve yayılmasını kolaylaştırmadığı aksine Tatarlar ile buradaki saf Kazak halkının birbirine yaklaşmasının Rus yayılması ve bölgedeki Ruslaşmaya engel olduğu bir süre sonra bölgedeki Rus idareciler tarafından fark edildi ve yazılar, raporlar ile merkeze bildirildi. Fakat devletin resmi politikası olan bölgede Tatarlardan değişik amaçlarla yararlanma politikasından kısa sürede vazgeçmek mümkün olmadı.

S.M. Duhovskiy (1898-1901), Tatarların bu bölgede İslam dinini yadıklarının ve bu faaliyetlerin neticesinde Rus karşıtı fikirlerin Tatarlar eli ile bu bölgede yerleştiğini, Tatarların Kazak Müslümanların

¹ Doğan Avcıoğlu, **Türklerin Tarihi**, cilt 4, İstanbul 1999, 1909-1910.

² Akdes Nimet Kurat, “Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri (1917 Yılına Kadar)”, **DTCF**, XXIV, 3-4, Ankara 1966, 96-97; V. V. Bartold, **agn**, s. 297.

³ Seyit Sertçelik, “Rus İmparatorluğu'nun Avrupa Yakasında Yaşayan Türklerin Demografik Dağılımı ve Çarlık Rusyası'nın Türklere Yönelik Politikaları”, **Türkler**, cilt 18, s. 390-391.

⁴ G. Aytbayeva, “Mektebi i Medrese v Politike Rossiyskogo Gosudartsva v Kazakhstane v 20 veke”, **ES**, 45, 2004, S. 147; Smirnov: “Po Voprosu O Şkolnom Obrazovanii İnarodtsev Musulman”, **JMNP**, ,1882, 2.

⁵ Seyit Sertçelik, “Rus İmparatorluğu'nun Avrupa Yakasında Yaşayan Türklerin Demografik Dağılımı ve Çarlık Rusyası'nın Türklere Yönelik Politikaları”, **Türkler**, cilt 18, s. 391. 1744 yılında Orenburg şehri yakınlarında 200 kadar Tatar tüccarın bir ticaret kasabası olarak Kargalı'yı kurmalarına izin verilmiştir. Rus idaresinin Tatarların Türkistan'a da hem dini hem de ticari alanda rol üstlenmelerini istemesini sebebi dil ve din açısından bölge ile yakın olan Tatarların Ruslar'a göre daha kolay bölgede etkili olabileceklerinin düşünülmesidir. 18.asıra kadar önemli bir sermaye birikimine ve sanayi sahip olmayan ve genelde köylerde yaşayan Tatarların etkin bir güç konumuna dönüşebilecekleri muhtemel olarak düşünülmemiştir. Tatarların sosyal hareketlerinin gelişmesinde çok önemli rol oynayan sermaye birikimi her ne kadar Çarlık Rusyası'nın onları doğu topraklarına yönlendirmesi neticesinde gerçekleşmiş ise de bunda aynı zamanda İtil Bulgarlarına kadar giden ticaret kültürünün kaybedilmemiş olmasının da rolü vardır. Prof. Dr. İskender Gilyazov, “XI.-XVIII. Yüzyıllarda Çarlık Rusyası'nda İdil-Ural Tatarları”, **Türkler**, Cilt: 18, s. 410-413.

çocuklarını Rusya'ya karşı dini ve milli ayrılıkçılık ruhunda yetiştirdiklerini, idarenin ise, İslam'ın etkisini azaltacağı yerde bu politikaları ile onun etkisinin kuvvetlenmesine hizmet etmiş olduğunu tespit etmişti. 1788 yılında Ufa'da Müslüman Ruhani (Dini) İdaresi'nin kurulmasını eleştiren Duhovskiy, idarenin başına getirilen müftünün Rus karşıtı olduğunu ve Kazak ordalarını idarenin emirlerine karşı kıskırtmaya başladığını söylüyordu. Bu dönemde Hristiyanlaşmış Tatarlardan kitleler halinde Müslümanlığa dönüşlerin yaşandığını kaydeden Duhovskiy, dini idare ile beraber, parçalanmış olan Kuzey-Doğu Müslümanlarının ortak bir kuruma kavuştuklarını söylüyordu. Duhovskiy'e göre Tatarlar Türkiye ajanlarından bile daha tehlikeli idiler.⁶

Etkili Türkistan eğitimcilerinden olan M. A. Miropiev de, Duhovskiy'nin görüşlerini paylaşıyordu. Ona göre daha pek çoğu Şaman olan Kazaklar, II. Yekaterina'nın politikalarının etkisiyle giderek Müslümanlaşmakta idiler. Miropiev'e göre bu yanlışlıkla yapılmış bir politika değildi. Bölgede İslamiyet'in yerleşmesi, dönemin Rus idarecilerinin ve özellikle II. Yekaterina'nın tek Tanrılı bir din olan İslam'ı, Şamanlıktan Hristiyanlığa geçişte aracı olarak görmesi sonucu geliştirilen politikanın sonucu idi. 1780 yılında Rusya ile Kişi Jüz hanı arasında yapılan güvenlik anlaşmasına göre Kazak mollalarının yerine İdil-Ural Tatar mollaların tercih edilmesi kararlaştırılmıştı.⁷ Bu sayede Rusya kendisine daha sadık olduğunu düşündüğü İdilboyu Tatarları ile bölgede etkili olmayı umuyordu. Kuzeyden İdilboyu Tatarları, güneyden ise Özbekler, Kazaklar üzerinde etkili oluyorlardı.⁸ 19. asrın ikinci yarısında bozkır bölgesinde İslam'ın kuvvetlenmesi artık II. Yekaterina zamanındaki gibi istenilen değil, istenilmeyen bir durum haline geldi. Bu bölgede Tatarların faaliyetlerinin istenilmeyen ve Rus devlet menfaatleri açısından zararlı görülen etkilerinden birisi, Rus değerleri ile çelişen ve Hristiyanlık karşıtı olan İslam değerlerinin bu bölgede güçlenmesi idi. Bir diğer zararı ise, bu fikirlerin bayraktarlığını yapan Tatarların bu bölgelere yerleşmeleri idi. Kazaklar yavaş yavaş Tatarların etkisi altına giriyorlardı. Çarlık daha ilk işgal girişimlerinden itibaren bölgedeki boy farklılıklarını kullanarak, buradaki gurupları birbirlerine karşı kullandığı için, ortak değerler etrafından birleşmiş bir Müslüman kitle Rus menfaatleri açısından son derece zararlı görülüyordu.⁹

TGAV'ın (Türkistan Genel Askeri Valiliği) ilk valisi olan K. P. Kaufmann (1867-1882) Kazak bozkırlarının Özbek ve Tatar tüccarlarının etkisiyle giderek daha da Müslümanlaştığını düşünüyor ve bu durumu devletin menfaatleri açısından tehlikeli olarak görüyordu. Onun için açılacak Rus-Kazak(karma) okulları¹⁰ bu Müslüman etkisini azaltabilirdi.¹¹ Bu şekilde açılacak olan okullarda Rus etkisine daha açık olarak görülen Kazaklar Tatar etkisinden kurtarılmak üzere birinci hedef olarak seçildiler.

İlminskiy'nin İdilboyu Tatarlarının Artan Etkilerine Karşı Geliştirdiği Cevap

İlminskiy'nin yerli Müslüman ahaliden her boyun kendi konuşma dilinin yazı dili haline getirilerek öğretilmesi şeklindeki eğitim anlayışı Türk boyları arasındaki farklılıkların korunması ve artırılması anlayışına dayanıyordu. İlminskiy'nin her boya ayrı alfabe ve ayrı yazı dili şeklinde formüle ettiği eğitim anlayışının Rus menfaatlerine uygunluğu ortadadır. Bu proje ile bölgedeki Tatar etkisi dolayısıyla İslam etkisi kırılmış olacaktı. Bu durum yani bölgedeki Tatar etkisinin Rus devlet menfaatleri ile uyuşmadığı fikri İlminsiy'den öncede bir çok devlet yetkilisi tarafından müşahede ediliyordu. Bu bölgenin idarecileri ve ileri gelenleri yazdıkları yazılarda ve raporlarda II. Yekaterina'nın zamanında uygulanan¹² Tatarlar aracılığı ile bu bölgede etkin olma siyasetinin, artık faydadan çok zarar getirdiğini,

⁶ ÖCMDA F. 1, Op. 27, D. 32, L. 4-5 ob.

⁷ Baymirza Hayit, "Türkistan Devletlerinin...", *age*, s. 58.

⁸ M. A. Miropiev, *O Polojeniyi Russkih İnorodtsev*, St. Peterburg 1901, 375.

⁹ M. A. Miropiev, *age*, 376-377.

¹⁰ Kazaklar için özel okul düşünülüyordu. Rus okuluna Kazak çocukların çekilmesi amaçlanıyordu. Onlar için okullarda kontenjan ayrılacak ve yurtlar oluşturulacaktı.

¹¹ Wayne Dowler, *age*, 144.

¹² 1788 yılında II. Yekaterina tarafından Müslüman ahalie karşı uygulanan politikadaki değişimin en büyük göstergesi olarak Müslümanların daha önce sahip olmalarına izin verilmeyen Ufa'daki Orenburg Müslüman İdaresi açıldı. (Duhovnoe Sobraniye/Orenburg Mahkeme-i Şeriyyesi). Nadir Devlet, 1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Meclisi, İstanbul 1988, 44. Bunun dışında 1764 yılında yeni din değiştirenler kuruluşu kapatıldı. Müslümanların din değiştiren Tatarlar yerine vergi ödeme zorunluluğu ortadan kaldırıldı, cami ve medrese inşası kısmen de olsa serbest bırakıldı, Müslüman tüccarlara doğu ve sınır bölgeleri dışında bütün Rusya'da ticaret yapma hakkı verildi. II. Yekaterina'nın İslam açılımının bir sebebi de Pugaçov vb. isyanlar ile devlete karşı duyulan hoşnutsuzlukların isyana dönüşme eğilim göstermesi, isyanlara Müslümanların da (Başkurt vb.)

Tatarların bu bölgedeki etkisinin Çarlık Rusya'sının menfaatleri ile çeliştiğini ve bu bölgedeki Müslüman etkisinin arttığını belirtiyorlardı.¹³ Fakat İliminskiy göçebelere İslam etkisinin sızmasının önüne geçebilecek uygulanabilir somut bir yöntem ortaya koyarak, fikirlerini tespit safhasında bırakmamıştır. Gaspıralının başlattığı Cedit hareketi ve Türkçülük fikri Rusya imparatorluğunda mevcut değilken bile Tatarların faaliyetlerinin ve Türkistan'daki etkilerinin bölge idarecileri tarafından zararlı olarak görülmesi ilginçtir. Bu bize Tatarların etkinliklerinin ve bundan duyulan rahatsızlıkların Cedit hareketi ile başlamadığını daha öncede mevcut olduğunu göstermektedir.

İliminskiy'e göre Kazaklarla meskun bölgede eğitim Kazakların günlük konuşma dilinde yapılmalı, Tatar etkisinin kırılması için devletin bütün yazışmaları da Tatarca yerine Kazakça yürütülmeliydi. Fakat Kiril alfabeli Kazakça ile kitaplar hazırlamak için yoğun bir çalışmanın yapılması gerekiyordu. Bu iş için İliminskiy, Kaufman'dan eğitimci İbray Altınсарın'ı kendisinin yanına göndermesini istedi. İliminskiy Kazaklar için Kiril esasında yapılacak olan alfabenin Rus idaresi tarafından organize edildiğinin bilinmesinin tepki çekebileceğini düşünüyordu. Bunun için sorumluluğun tek başına Altınсарın'de olması gerektiğini düşünüyordu. Zira bu alfabeyi bir Kazak kendi başına oluşturursa, tepkinin çok daha az olacağını, bu faaliyetin Rus yönetiminin Ruslaştırma için attığı yeni bir adım olarak algılanmayabileceği düşünülürdü. Bu durum ise, yeni teşebbüsün başarısını doğrudan etkileyecek bir husus idi.¹⁴

İdil Boyu Tatarlarının Yerleşik Türkler Üzerindeki (Özbekler) Üzerindeki Etkisi

Cedit hareketinin başlamasından önce Kazaklar arasında EUM'ler açan ve İslami bilgileri yayan, cami hocalığı yapan ve ticari faaliyetlerde bulunan İdilboyu Tatarları¹⁵ bunu Türkistan'ın yerleşik ahalisi arasında yapamıyorlardı. Yerleşik ahalinin büyük kısmını oluşturan Özbekler, kıyafetlerinden dolayı Kazan Tatarlarını Avrupalılaştırmış, bozulmuş olarak görüyorlardı.¹⁶ Buna ilave olarak Türkistan'ın yerleşik Türklerle meskun güney bölgelerine İdilboyu Tatarları Rus işgali ile birlikte işgalci güçlerin yanında geldiklerinden dolayı¹⁷ onlara karşı tutum bu bölgede başlangıçta Kazaklara göre daha negatifti. Ayrıca Özbekler genel olarak kendi İslami bilgilerinin İdilboyu Tatarlarından üstün olduğunu düşünüyorlardı.¹⁸ Sünni İslam anlayışının bir çok alimi onların topraklarından çıkmıştı. Bir çok Tatar genci eğitim almak için onların medreselerine geliyordu. Fakat Cedit hareketinin Tatarlar içinde güçlenmesiyle beraber 20. asrın başına kadar geçerli olan bu psikoloji ve anlayış yavaş yavaş kaybolmaya başladı. Artık Tatarlar Türkistan yerleşik ahalisinin bilmediği yeni bir eğitim sisteminin taşıyıcısı konumuna geldiler. 18. asrın sonundan itibaren Kazak bozkırlarında eğitim alanında etkili olan İdilboyu Tatarları, daha sonra Türkistan'ın yerleşik ahalisinin meskun olduğu sahada da eğitim faaliyetlerini

katılabilme iddi. Pugaçov isyanına Tatarlar topluca katılmadığı için (bu isyana katılmayan bazı Tatar guruplarına Başkurt topraklarına yerleşme izni verilmişti. Lazerini, s. 88.) şehirli olan ve mektep-medrese sahibi bu kitlenin bozkır bölgesine Müslümanlığı aşılmasının onları daha yumuşak ve sakin yapacağı düşünülüyordu. Necip Hablemitoğlu, **Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri (1905-1917)**, Ankara 1997, 10.

¹³ İliminskiy de, bölgedeki Rus idaresinin yanlış politikalarının bölgedeki Tatar etkisini ve İslami yapıyı kuvvetlendirdiğini belirtmiştir. Ona göre askeri okullarda Kazaklara yerli dil olarak Tatarca'nın okutulması, bölgede Kazaklarla yapılan yazışmaların Tatarca yapılması hata idi. S. Çiçerina, **agm**, s. 125.

¹⁴ Altınсарın ve faaliyetleri için bkz. A. C. Sıtdıkov, **Pedagogičeskie İdei i Prosvetitel'naya Deyatelnost İ. Altınсарına**, Alma-ata 1968.

¹⁵ Taşkent'in Rus mahallesinde oturan Müslümanların ekseriyeti Rusya'nın içlerinden gelmiş olan Tatarlar idi. Yerli ahali bu Tatarlara Nogay demektedir. Abdurresid İbrahim, **Âlem-i İslâm ve Japonya'da İslamiyet'in Yayılması**, Haz: Ertuğrul Özalp, İstanbul 2003, s. 41.

¹⁶ Türkistan'ın yerleşik Türklerinde olan bu kanaati doğrular şekilde RYO yöneticileri RYO öğrencileri için Rusya'ya tertip ettikleri gezilerde, Rusya'da farklı dinlerden ve inançlardan insanların barış içinde yaşadıkları fikrini öğrencilere aşılama amacını güdüyorlardı. Öğrenciler, Rusya'nın iç eyaletlerindeki Tatarların Ruslar gibi evlerde oturduklarını evlerinin düzeninin Rus tarzı olduğunu ve Tatar kadınların yüzlerini kapatmadıklarını da göreceklerdi. N. P. Ostroumov, Sartı, **age**, s. 190. Bütün bunlardan beklenen, Türkistan'da mevcut muhafazakâr Müslüman hayat tarzının dışında da anlayışlar olduğunu göstererek, çocuklardaki savunma psikolojisinden kaynaklanan tutucu yapıyı kırmaktı. Bu şekilde çocuklar Türkistan'daki Müslüman hayat tarzının kalıplarının dışına çıkabileceklerdi. Zaten Türkistan'daki Ruslaştırma faaliyetlerinin önündeki en büyük engel olarak muhafazakâr hayat tarzı görülüyordu. Çünkü bu hayat tarzı Rus hayat tarzına karşı her alanda değişik ritüellere sahipti. Mevcut tutucu yapı kırılmadan, yeni yapının kabul ettirilmesi zor görülüyordu.

¹⁷ Abdurresid İbrahim, **Âlem-i İslâm ve Japonya'da İslamiyet'in Yayılması**, Haz: Ertuğrul Özalp, İstanbul 2003, s. 43.

¹⁸ ÖCMDA F. 1, Op. 27, D. 32, L. 6 ob.

yaymaya başladılar. Ruslara göre Pan-İslamist olan Tatarlar başta Tatar okulları olmak üzere bütün Müslüman okullarını kendi kontrolleri altına almaya çalışıyorlardı.¹⁹

İdilboyu Tatarlarının 1905 yılından sonra ortaya çıkan özgürlük ortamının kendileri için en iyi şekilde kullanarak okul faaliyetleri yanında kitap ve basın yoluyla da Kazaklar ve Özbekler üzerinde eskisinden daha çok etkili olmaları dolayısıyla Ruslar arasında Tatarlara olan tepkiler artıyordu.

TGAV'nin kurulmasından önce ve sonra birçok Rus yönetici ve aydın, İdilboyu Tatarlarının bölgedeki etkinliğinden olan rahatsızlıklarını merkeze bildirmişler ve basın organlarında dile getirmişlerdi. Fakat Cedit hareketinden önceki rahatsızlık ile Cedit hareketi sonrasındaki tepkiler aynı değildi. Zira Cedit hareketi başlamadan önce, Tatarların özellikle Kazaklar üzerindeki faaliyetleri, yanlış Rus politikalarının bir neticesi olarak görülüyor ve bundan vazgeçilmesi isteniyordu. Fakat Cedit hareketinin yayılması ile birlikte Pan-İslamizm ve Pan-Türkizm fikirlerinin yayılması ve Tatarlar üzerinden Türkiye etkisinin bu bölgeye yayılması da gündeme geldi. Bölgedeki Tatar etkisini iki dalga olarak düşünürsek birinci dalga Rus politikalarının neticesinde oluşmuş bir hadise idi. İkinci dalga ise, Tatarların kendi dinamikleri ile ortaya çıkardıkları top yekun bir toplumsal dönüşümü ve millî hedefleri ön gören ve bütün Türkistan'da ve Rusya'da etkili olan bir hareketti. Aynı zamanda Rusya'nın ayrıştırıcı politikalarıyla ters düşen Cedit hareketi İslam birliğini ve Türk topluluklarının bütünleşmesini savunuyordu. Hareketin Rusya'yı en fazla rahatsız eden tarafı da buydu. Başlangıçta Cedit hareketinin sadece Tatarları ilgilendiren bir aktivite olduğunun zannedilmesi, ikinci dalganın geç fark edilmesine yol açtı. Geç fark edilmesinin diğer sebebi ise, Müslüman eğitim kurumlarının fiilen Rus devlet denetiminin dışında olması ve bu hareketin EUM'lere tanınan serbestiden istifade ederek eğitim üzerinden yayılma imkanı bulmasıdır.

Fakat Cedit hareketinin ortaya çıkmasından önce veya yeni ortaya çıktığı dönemde Tatarların Türkistan'daki faaliyetleri üzerinde görüş bildiren Kaufman, Duhovskiy ve Miropiyev'in hiç birisinin İdilboyu Tatarlarının bu bölgedeki ekonomik faaliyetlerine atıfta bulunmaması Avcıoğlu'nun fikirlerini tekzip eder niteliktedir.

Rus İdaresinin Tatarları Tercüman Olarak Kullanmasının Etkisi

Tatarlar başlangıçta Kazak bozkırlarında medenileştiricisi ve uysallaştırıcı olarak görülürken güneyde yaşayan şehirli Türkler ile olan ilişkilerde de tercüman ve küçük memur olarak kullanılıyorlardı. Tatarların bu rollerinin en hızlı etkisi ise bölgede daha önce resmî dil olarak kullanılan Tacikçe'nin yeni tercüman gurup bu dili bilmediği için Türkçe ile ikame edilmesine yol açtı. Türkçe'nin bölgede yeniden etkin hale gelmesi ise hem Tatarlar ile bölgedeki yerel Türk boylarının yakınlaşmasını kolaylaştırdı,²⁰ hem Taciklerin en etkin kültürel yönleri olan dil silahı etkisini bir nebze de olsa yitirdi. Hem de asırlardan beri bölgenin kültürel olarak Türkleşmesi önündeki engel idarî bir uygulama ile bir ölçüde azalmış oldu. Bu daha sonra bölgeye ulaşacak olan Ceditçilik ve Türkçülük hareketleri için de uygun ortamın oluşmasını kolaylaştırdı.

TGAV'de yazışmalar Rusça yapılıyordu. Fakat genelde oblast başkanları, uyezd başkanları ve pristavlar yerli dilini bilmiyordu. Yerlilerden oluşan volost başkanları ise Rus dilini bilmiyordu. Volost başkanları yazışmalarını eskisi gibi kendi dillerinde yapıyorlardı. Diğer Rus makamları tercüman kullanıyordu. Bu tercümanlar genelde Tatar, Başkurt veya kuzey Kazakları idi. Andican ayaklanmasından sonra 1898 yılında genel vali Duhovskiy valilikte bütün yazışmaların Rusça yapılmasını istedi. Yerel idarecilerin yanlarında Rus yazıcısı bulduklarını istedi. Yazıcılar elbette büyük oranda RYO(Rus Yerli Okulu) mezunlarından karşılanacaktı. Bu şekilde RYO'ya da yeni bir fonksiyon kazandırılmış olacaktı.²¹

¹⁹ ÖCMDA F. 1, Op 27, D. 32, L. 5 ob-6.

²⁰ S.M. Duhovskiy, **İslam v Turkestane** (Vsepoddaneyşiy Doklad Turkestanskogo General-Gubernatora Duhovskogo), Taşkent 1899, s. 252-253.

²¹ Kiriak Bendrikov, **age**, s. 365-366.

Türkistanda Açılan Yeni Usul Mekteplere İdil Boyu Tatarların Etkisi

Türkistan'da YUM(Yeni Usul Mektep)'lerin yaygınlaşması Tatarlar vasıtasıyla oldu. Bölgedeki Tatarların başlangıçta sadece kendi çocukları için açtıkları bu okullar zamanla yayıldı. Bu okulların muallimleri de genelde dışarıdan gelen Tatarlardı. İdil-Ural bölgesinde yeni metoda göre eğitim veren medreseler tesis edilmişti.²²Buralardan mezun olan öğrenciler aranan muallimlerdi. 1873 yılında Taşkent'te Voskrenskiy Pazarı'ndaki caminin yanında bir Tatar mektebi açılmıştı. Bu mektep 1895 yılında yeni usulde eğitim vermeye başladı. 1898 yılında Taşkent'te Skobelev caddesinde kız çocuklar için özel okuma yazma okulu açılmıştı. Burada da eğitim yeni usule göre yapılıyordu. 1901 yılında Ura-töbe sokağında açılan ikinci özel Tatar kız okulunda da eğitim yeni usule göre yapılıyordu.²³

Nikolay Petroviç Ostroumov'a(1846-1930) göre TGAV'deki ilk YUM'lar 1890'lı yıllarda Fergana vadisinde kurulmuştur. Fergana bölgesinde birçok fabrika ve burada çalışan Tatar işçiler mevcuttu. Andican'daki ilk YUM 1897 yılında açılmıştır.²⁴ Bu okul Sultan Murat Bay'a ait pamuk temizleme fabrikasında işçi olarak çalışan Kazan Tatarlarının kendi çocukları için Kazan'dan öğretmen getirmeleri, yeni gelen öğretmenin YUM açması ve zamanla Özbeklerin de bu okula rağbet etmesi ile ortaya çıkmıştır. Bunun arkasından Özbek zenginler de Tatar hocaları davet etmeye başlamışlardır.

Valilikte açılan bir diğer YUM Tokmak şehrinde açılmıştır. Ruslar, Tatarlar ve Özbeklerin yaşadığı bu şehirde de ticari hayat canlı idi. Buradaki okul 1898 yılında açılmıştır. Daha sonra, 1900 yılında iki tane daha açılmıştır. Taşkent'te Özbeklerin açtığı ilk YUM, Münevver Kari tarafından 1901 yılında Taşkent şehrinin Rus kısmında Gospitalny Pazarı'nın yakınlarında açılmıştır. Bu okulun ve pek çok YUM'un ilk açılışlarında şehirlerin eski kısmında (Müslüman ahalinin yerleştiği kısım) değil de, Rus kısmında (Yeni şehir) açılmalarının sebebi EUM(Eski Usul Mektep) taraftarlarından, yani Kadimcilerden²⁵ geleceğini düşündükleri tepki idi.²⁶

Başlangıçta, hiçbir Özbekçe ve Kazakça ders kitabının olmadığı zamanlarda kitapların büyük bir kısmı Kazan basımlı ve Tatarca idi. Bu okullarda öğretilen Türk dili ise Tatarca'ya dayanan ve diğer şivelerden eklemelerle oluşturulmaya çalışılan ortak Türk dili idi. Başlangıçta muallimlerin büyük kısmının Tatar olması, Tatarca'nın bu okullarda daha etkin olmasının sebeplerinden birisi oldu. Osmanlı devletinde okuyan Özbek ve Tatar hocalarının bir kısmı ise öğrencilere Osmanlı Türkçe'sinde eğitim veriyorlardı. 1912 yılından sonra Tatar öğretmenlere yasak gelmesinden sonra, onların yerini eğittikleri Türkistan Türkleri almaya başladı. Bununla birlikte Özbekçe, Kazakça ve Tacikçe kitapların yazılması da gündeme geldi.

Türkistan'da açılan YUM'ların hocaları başlangıçta İdil bölgesi Tatarları idi.²⁷ 1888 yılında Semerkand'a demiryolunun gelmesi, 1898 yılında ise Taşkent ve Andican'a demiryolunun gelmesi ile başta İdil boyu Tatarları, Azerbaycan Türkleri, Kafkasyalı Müslümanları, Kırım Tatarları da bu bölgeye gelerek yerli ahali ile ilişkiye girmeye ve YUM'da öğretmenlik yapmaya başladılar.²⁸ Demiryolu ile Türkistan Rusya'ya bağlanınca,²⁹ bu aynı zamanda dünyanın geri kalan kısmı ile de ilişkilerinin artmasına yol açtı. Diğer Müslüman memleketler ile geliştirilen ilişkiler, Türkistan Müslümanlarının eğitimlerinde de etkisini gösterdi. Osmanlı devletinde okuyan Türkistan Türkleri de bu okullarda öğretmenlik yapmaya

²² Adeeb Khalid, *age*, s. 161.

²³ A. İ. Dobrosmislov, *age*, 203- 209.

²⁴ A. F. Ardaşirov, "K Voprosu...", *agm*, 132.

²⁵ 20. asrın başında Rusya'daki ve Türkistan'daki Türkler arasında Kadimci-Ceditçi ayrımının oluşması ve sebepleri hakkında bkz. Stéphane A. Dudoignon, **Qadimiya As A Historiographical Category**. The Question Of Social Ideological Cleavages Between Reformists And Traditionalists Among The Muslims Of Russia And Central Asia, In *The Early 20th Century*, Haz. Timur Kocaoğlu, Netherland 2001, 159-178. Ayrıca Buhara Emirliği'ndeki Kadimcilik hakkında bk. Franz Wennberg, **An Inquiry Into Bukharan Qadimism**, Berlin 2002.

²⁶ A. F. Ardaşirov, "K Voprosu...", *agm*, 146-147.

²⁷ Kaynaklarda her zaman İdil Tatarları açık olarak belirtilmemekte, genellikle Tatar şeklinde yazılmaktadır. Fakat Rus kaynaklarında geçen Tatar ibaresi yeri geldiği zaman İdil Tatarları, Kırım Tatarları ve Azerbaycan Türklerinin hepsini ifade edebilmek için de kullanılabilmektedir.

²⁸V. V. Bartold, *agm*, s. 312.

²⁹ 1893 yılında Türkistan seyahatine çıkan Tatar aydınlarından Muhammed Zahir Bigi, daha önce Türkistan'a gelmenin çok meşakkatli olduğunu, ancak demiryolu yapıldıktan sonra bu işin kolaylaştığını belirtmiştir. Muhammed Zahir Bigi, *age*, s. 41.

başladılar.³⁰ İçinde buldukları durumu Müslüman dünyasının diğer bölgeleri ile temasa geçince daha iyi anlayan Türkistanlılar, Cedit hareketinin bölgede yayılmasının da etkisi ile mekteplerden başlayarak okullarına dünyevi dersleri sokmaya, yeni metot okullar açmaya, öğrencilere kendi milletlerini ve geçmişlerini sevmeyi öğretmeye başladılar.³¹ Bu şekilde dışarıdan gelen bu etki, yerli Özbeklerin ve Kazakların da YUM işine girmesine sebep oldu. Cedit ideolojisinin ve Cedit matbuatının da etkisi ile YUM bütün Türkistan'da hızla yayıldı.

Cedit Hareketinin İdilboyu Tatarlarının Bölgedeki Faaliyetlerine Etkisi

Ceditçilik hareketi İdilboyu Tatarlarının Türkistan'daki etkilerinin kat ve kat artmasına yardımcı olmuştur demek yanlış olmaz. Cedit hareketi sayesinde hem fikri planda hem de somut olarak uygulanabilecek bir eğitim programı takdim eden Tatarlar özellikle yerleşik nüfus arasında eskisine nispeten eskiye göre daha prestijli konuma geldiler. Başlangıçtan eğitim reformu üzerinden topluma takdim edilen cedit hareketi bir süre sonra her alana yayıldı. Millî matbuat ise Cedit hareketinin eğitim alanından sonra ikinci güç kaynağı oldu. 1905 yılından sonra doğan hürriyet ortamını iyi kullanan Ceditçiler basın vasıtasıyla hem kendi fikirlerinin propagandasını yaptılar hem de toplum içinde itibarlı yer edindiler. Fakat idilboyu Tatar Ceditçileri kendi ülkelerinde karşılaştıkları muhalefetin bir benzeri ve daha katışı ile Türkistan'da da karşılaştılar. Türkistan İdilboyuna göre daha muhafazakar ve daha içine kapalı bir konumda bulunuyordu. Bu sebepten dolayı idilboyunda tartışılan bir çok dini ve din dışı konu Türkistan'da tartışma alanı dahi bulamadı. Fakat Rus işgali ile bölgeye gelen ve ekseriyetle Türkistan'ın yerli şehirlerinin yanında kurulan Rus(yeni) şehirlerinde ikamet eden Avrupa kıyafetli Tatarlar Cedit hareketinin etkisi ile yerli toplumun bir kesimi ile bile olsa kaynaştılar ve bu toplum üzerinde etkili hale geldiler. Çarlık idaresi özellikle 1905 yılından sonra Ceditçilere karşı kadimci olarak adlandırılan ve toplumun muhafazakar kesimlerinin oluşturduğu daha önce Rus idaresi tarafından en zararlı kesim olarak görülen guruplar ile Ceditçilere karşı ortak tavır geliştirme yoluna gitmiştir. Genel olarak bir değerlendirme yapıldığında Cedit hareketi konar göçer Türk toplulukları arasında zaten etkili olan İdilboyu Tatarlarının etkisinde çok büyük bir değişiklik yaratmamış sadece bu etkiyi artırmıştır. Fakat Türkistan'ın yerleşik Türklerinin meskun olduğu sahada Ruslaşmış olarak görülen İdilboyu Tatarları eğitim reformu fikri ile bu gurubun hepsine olmasa bile elit kesimin bir kısmına ulaşmayı başarmışlar ve daha önce zayıf olan ve yer yer menfi olan Tatar etkisini kırmayı başarmışlardır. Artık yabancı işgali altında olan ve arayış içindeki bu topluma Tatarların sunabilecekleri bir teklif vardı ve bir çok insan için ise bundan daha iyi fikir gözüküyordu.

İdilboyu Tatarlarının Basın Üzerindeki Etkisi

Türkistan'da 1905 yılından sonra başlayan ve hızla gelişen millî basın hayatında da İdil boyu Tatarlarının öncülük yaptığını görüyoruz. 1905 öncesi dönemde TGAV tarafından çıkarılan Türkistan Vilayetinin Gazetini, vb. saymazsak bu bölgede neşredilen ikinci gazete olarak Taşkent'te 14 haziran 1906 tarihinde Tatar İsmail Gabitov redaktörlüğünde Terakki gazetesi çıkmaya başladı. Bundan sonra bu gazeteyi bir çok değişik gazete takip etti. 1905 yılında Rusya'da meşruti idarenin getirdiği özgürlük ortamı sonucu basında yeni gazetelerin çıkması her ne kadar İdilboyu Tatarlarının öncülüğünde gerçekleşmişse de sadece Türkistan'da değil bütün Rusya Müslümanları arasında bu döneme gelene kadar oluşan manevi ve fikri hazırlığın oluşmasında ise İsmail Gaspıralı'nın Tercüman gazetesinin rolünü söylemeden geçmek olmaz. Tercüman gazetesi bir çok bölgedeki yerel aydınlar için tam manası ile bir okul olmuş milli ve yenilikçi pek çok fikirler aydınlar bu gazete sayesinde tanışmışlardır.

Türkistan'da 1905 yılına kadar yerli Müslüman ahali arasında en etkili periyodik yayın İsmail Gaspıralı'nın neşrettiği Tercüman gazetesi idi. Tercüman, Türkistan'da Türkçülük fikirlerinin yayılmasının en başlıca amillerden birisi idi. 1901 yılında Sır Derya Askeri Valisi, Gaspıralı'nın Tercüman'ı Türkistan'da yaymak için Taşkent'te oturan aydın Tatarlarla yürüttüğü yazışmalar ve Türkistan bölgesine yaptığı ziyaret esnasında kurduğu bağlantıları kullandığını polis departmanına yazıyordu.³² Tercüman Türkistan'da YUM hareketinin en büyük destekçisi ve yayıcısı olduğu gibi, Cedit hareketinin de propagandacısıydı. 1905 yılından sonra çıkan birçok gazete ve yeni yetişen Cedit nesli

³⁰ ÖCMDA F. 2282, Op. 1, D. 39 L. 4.

³¹ Otçet Po Revizii, age, s. 130.

³² A. V. Pyasovskiy, age, s. 101-102.

üzerinde Tercüman'ın az veya çok etkisinin olduğunu söylemek yanlış olmaz. 1905-1908 yılları arasında valilikte öncülüğünü Tatarların yaptıkları bir basın hareketi başladı.³³ Basın hareketi kısa zamanda gelişti ve bütün Türkistan'a yayıldı. 1905 yılından önce bütün Rusya İmparatorluğu'nda Türkçe olarak 11 gazete çıkmıştır.³⁴ 1905 yılından önce ve sonra Rus idaresinin Türkistan'ın yerli halkları için çıkardığı gazete ve dergileri saymazsak,³⁵ 1905-1918 yılları arasında Türkistan'da 33 gazete ve 19 dergi yayımlandı.³⁶ Bunların büyük kısmı Rus idaresinin baskıları ve maddi imkansızlıklar yüzünden uzun süreli olamadılar. Fakat bu gazetelerle beraber kültürel ve siyasi hayatta büyük bir canlanma oldu. Ekim devrimi öncesi Türkistan'da yeni fikirler ve akımlar daha etkin olarak yayılmaya başladı. Ceditçiler ve Kadimiler kendi yayınları ile fikirlerini yaymaya çalıştılar. Bobrovnikov'a göre YUM'ların propagandasını yapan yayınları okuyanlar EUM'ları desteklemek istemezlerdi. Barthold bu etkinin abartılmış olduğu kanaatindeydi. Çünkü yerli ahalinin içinde Cedit hareketine karşı olanlar da çoktu.³⁷ 1905 yılından başlayarak valilikteki Çarlık yöneticileri ile Kadimci denilen gurup arasında bir yakınlaşma oluşmaya başlamıştı. TGAV yöneticileri, Rus devrimci hareketine ve bunlarla çeşitli seviyede ilişkisi olan ve Türkiye'den etkilenip Pan-Türkist ve Pan-İslamist fikirleri yayarak İslam'ı yeniden ayağa kaldırmaya çalışan bu Ceditçilere karşı, Kadimci gurubu desteklemeyi kendi menfaatleri açısından daha uygun buluyordu. Türkistan'ın kendi gazete ile dergileri ve dışarıdan gelen kitapların yanında dışarıdan birçok süreli yayın da Türkistan'a geliyordu.³⁸ Artık basın, Cedit hareketinin iki temel dayanağından birisi haline gelmişti. Türkistan'ın dünyanın birçok bölgesine göre çok daha geç başladığı modernleşme ve milli akımların gelişmesi döneminde eğitim faaliyetlerinin en büyük destekçisi basın olmuştu.

Türkistan'da Kitap Neşriyatı ve İdilboyu Tatarları

19. asrın son çeyreğinden itibaren Türkistan'da da matbaanın yaygınlaşması ile kitap basımı ve ticareti gelişti.³⁹ Tatarlar yerli Müslüman ahaliye göre matbaa yoluyla kitap basma işine daha önceden başladıkları için, daha tecrübeli idiler. Türkistan'da dışarıdan gelen kitaplara da ilgi büyüktü.⁴⁰ Özellikle İdil-Ural bölgesinden, Osmanlı Devleti'nden ve Hindistan'dan Türkistan'a yönelik olarak dini içerikli kitaplar başta olmak üzere yoğun bir kitap ticareti oluşmuştu.⁴¹ Cedit hareketinin ortaya çıkması ile bu

³³ Bu dönemde neşredilen gazetelerin diline Tatarca ve Osmanlıca etki etmişti. U. Tursunov, B. Urınbayev, A. Aliev, **Özbek Edebiy Tili Tarihi**, Taşkent, 1995, s. 201-202

³⁴ Bu gazeteler şunlardı: Türkistan Vilayetinin Gazeti (Taşkent 1870-1917), Ekinci (Bakü 1875-1877), Ziya(Tiflis 1879-1884), Ziya-i Kafkas (Tiflis 1880), Keşkül (Tiflis 1883), Tercüman(Bahçesaray 1883-1918), Dala Vilayetinin Gazeti (Omsk 1888-1912), Mir'at (Petersburg 1902-1908), Şark-i Rus (Tiflis 1903-4), Hayat (Bakü 1904), Nur (Peterburg 1904-1914). Nadir Devlet: "Rusya Türklerinin...", **age**, s. 42.

³⁵ Bunlar Türkistan Vilayetinin Gazeti, (Taşkent 1870-1918), Dala Vilayeti (Omsk 1888-1902), Mecmu'a-yı Mavera-yı Bahr-i Hazar, (Aşhabat 1905-1908) ve Eşim Dalası, (Kereküv, 1913) idi. Timur Kocaoğlu, "Yaş Türkistan'ın Türkistan Basın Tarihindeki Yeri", **Yaş Türkistan**, İstanbul 1996, s. 16-20.

³⁶ 33 Gazetenin 22'si, 19 derginin ise 9'u Ceditçiler tarafından neşrediliyordu. Toplam 52 yayının 31'i ceditçilere aitti. Timur Kocaoğlu "Yaş Türkistan'ın...", **agm**, s. 16-20.

³⁷ V. V. Bartold, **agm**, s. 317.

³⁸ Hindistan'ın Kalküta şehrinde yayınlanan *Hab-ul-metin*, Kabil'de yayınlanan *Sirac-ul-ahbar*, İstanbul'da yayınlanan *Sirat-ul-müstakim*, Kahire'de yayınlanan *Al-Alem-ul İslam*. H. Vahidov, **Prosvetitel'skaya İdeologiya v Turkestane**, Taşkent 1979, s. 49. İstanbul'da yayınlanan Türk Yurdu, diğer dergi ve gazeteler Türkistan'da yayılıyorlar ve Pan-Türkizm ve Pan-İslamizm fikirlerini yayıyorlardı.

³⁹ Türkistan'da matbaa ve matbaacılığın gelişimi için bkz. Aziz Babahanov, **Özbek Matbaası Tarihiden**, Taşkent 1979. Türkistan'daki yayıncılıkla ilgili olarak bilgi için bkz. Adeeb Khalid, "Printing, Publishing and Reform Tsarist Central Asia", **İnternational Journal of Middle East Studies**, Vol. 26, 2, May 1994, s. 187-200.

⁴⁰ TGAV'ye dışarıdan gelen kitaplar genelde beş ana merkezden, yani Osmanlı (İstanbul), Hindistan (Bombay, Kalkuta), Buhara, İran (Tebrez, Tahrán) ve Kazan'dan geliyordu. Kitaplar değişik yollarla geliyordu. İstanbul yayınları hacca İstanbul yolu ile gidenler, İran'dan gelen yayınlar ise Meşhed üzerinden hacca gidenler ve kitap ticareti vasıtasıyla Buhara'ya gelip oradan TGAV'ye yayılıyor. Lehçe ve diğer dillerdeki yabancı yayınların Rusya'ya girmemesi için sınırlarda koruma olmasına rağmen, hacca gidenler yoluyla Rusya'ya giren binlerce Müslüman yayınına karşı bir önlem uygulanmıyordu. Logofet, kitapların kontrolsüz girişini engellemek için İran, Çin ve Afganistan sınırları kontrolünün, Batı sınırlarında olduğu gibi yeniden düzenlenmesini teklif ediyordu. D.N. Logofet, "Knigi Na Musulmanskih Yazıkah", **TV**, 67, Taşkent, 23 Ağustos 1901, s.1.

⁴¹ Rusya'da Rusya İmparatorluğu'ndaki pek çok isyanın arkasında Osmanlı Devleti'nin olduğu düşünülüyordu. Hilafet merkezi olan İstanbul'un Türkistan üzerindeki manevi etkisinden büyük rahatsızlık duyuluyordu. Onlara göre bu manevi etki sebebiyle İstanbul yayınlarının fikirleri de burada rağbet görüyor, bu ise Rus İmparatorluğu'nun menfaatleri ile çelişiyordu. Türkistan'da Hindistan'ın Bombay ve Kalküta şehirlerinde basılan kitapların ticareti de oldukça yayındı. Rus kaynaklarına göre bu kitapların bir kısmı Rusya menfaatlerine zarar verecek fikirleri yaymak amacıyla doğrudan İngiltere hükümeti tarafından finanse ediliyordu. D.N. Logofet, **agm**, s. 1. Rus kaynaklarının Türkistan'daki Rus menfaatlerine zarar vereceklerini düşündükleri bütün

kitapların konuları ağırlıklı olarak dini olmaktan çıkıp, çeşitlendi.⁴² Rus idaresi sansür uygulaması yapıyor olsa da, istediği neticeyi alamıyordu. Zaten istediği ölçüde sansür de uygulayamıyordu. Bazı Rus eğitimciler kitapları yasaklamanın çare olmadığını, yerli Müslümanların ihtiyacı olan kitapların idare tarafından karşılanması gerektiğini savunuyorlardı.⁴³ Bu sayede mevcut kitap ihtiyacı idarenin seçtiği kitaplar ile doldurulacağı için, kitap işine Rus idaresi yön vermiş olacak ve zararlı yayınların yayılması engellenmiş olacaktı. Bu görüş siyasi olarak yayınlanan yayınlardan ziyade, yeni gelişmekte olan edebi akımlarla ilgili kitaplar için geçerli idi.⁴⁴ Ama Rus idaresi tasvip etmediği fikirlerin ve akımların görünürde zararlı fikirler içermese bile, yaygınlaşmasını istemiyordu. Yerli ahalinin geçmişine karşı duyduğu bağlılığı ve milli duyguları artıran kitaplar da idareye göre zararlı idi. Kitap işinin Pan-İslamistlerin elinde olması, başlı başına istenmeyen bir durumdu. Yerli ahali için Rus idaresinin propaganda amaçlı kitap basma işi yine gündeme gelmiyordu. Bu daha önce de düşünülmüştü.⁴⁵ Ancak daha önceki projelerde idarenin fikirlerini halka açıklamak ve açık propaganda yapmak amaçlanmıştı. Kitap neşriyatında yeni bir anlayışın gelişmesi ve dışarıdan zararlı kitapların gelmesi idareyi artık yeni arayışlara itiyordu.

Rus idaresinin mücadele ettiği kitaplar hem halkın okuduğu piyasada satılan kitaplar, hem de özellikle YUM'larda okutulan ders kitapları idi. Sansür, daha çok okul kitapları için uygulanabilirliği olan bir yöntem idi. Piyasada satılan kitaplara karşı önlem almak için ise, bunların Rusların basacağı kitaplar ile ikame edilmesi fikirleri mevcut idi. Başlangıçta Müslüman eğitim kurumları için idare tarafından kitapların hazırlanması düşünüldü. Bu hazırlanan materyallerin gavurların elinden çıkmış gibi gözükmemesi için Türkiye ilkokullarında okutulan zararsız kitaplar seçilebilirdi. Mesela Talim-i Kıraat (okumayı öğretme kitabı) düşünüldü. Bu kitapta anne-babaya, idareye bütün insanlara sevgi ve saygı öğretiliyordu.⁴⁶ Böyle kitaplar yerli lehçelerde yayınlanarak hem TGAV ahalisinin güveni kazanılacak, hem de mektep ve medrese programında değişiklik meşrulaştırılacaktı. Rus idaresi isteği ile müfredatta bir defa değişiklik yapılıncaya, bundan sonraki icraatlar için de uygun ortam sağlanacaktı. Aynı zamanda yerli lehçelerden kitap ihtiyacı yönetim tarafından karşılandığı sürece istenmeyen zararlı kitapların önü alınmış olunacaktı.

Türkistan'a dışarıdan gelen kitaplar valilikteki pek çok Rus yetkili ve aydını rahatsız ediyordu. Özellikle Kazan Tatarlarının, Türkiye ve Hindistan Müslümanlarının Türkistan Müslüman ahali üzerinde etkisi olumsuz olarak görülüyordu. Bu sayede Pan-İslamizm ve Pan-Türkizm hareketlerinin valilikte yayıldığı düşünülüyor, mevcut sansür yeterli görülüyordu.⁴⁷ Kitaplardaki sadece kafir kelimesinin kırmızı mürekkeple çizilmesi ile uygunsuz kitapların girişini durdurmak mümkün değildi.

faaliyetleri Osmanlı Devleti ve İngiltere ile ilişkilendirmeleri bir dereceye kadar samimi düşüncelerini yansıtsa da, aynı zamanda bu hareketleri baskı altına alma gayesini de güdüyordu.

⁴² Çağatay edebiyatından Cedit edebiyatına geçişle ilgili daha fazla malumat için bkz. Edward Allworth, **Uzbek Literary Politics**, London-Paris 1964, s. 18-52.

⁴³ Gramenitskiy RYO'da sadece Rus dili ile eğitim verilmesi taraftarı idi. 1897 yılından sonra ise bu fikirlerini valilikte uygulamaya imkanı bulmuştu. Fakat Gramenitskiy RYO okul ağının TGAV nüfusunun çok az bir kesimine hitap ettiğini, Kiril alfabesi ile yerli dillerde veya Rusça basılan kitapların ise sadece bu okullarda okunduğunu, okulun dışında ise ilgi görmediğini belirtiyordu. Gramenitskiy, gelişen yerlilerin matbuat ve kitap işine karşı duyarsız kalınamayacağını, yönetimini yerli halkın bu ihtiyacını karşılaması gerektiğini, devlet tarafından bu ihtiyaç karşılanmazsa, boşluğu zararlı fikirler yayyan Tatarların dolduracağını söylüyordu. S. Gramenitskiy, "İnorodçeskoye Obrazovaniye v Turkestanskom Kraye", **TV**, 6, Taşkent, 18 Ocak 1900, s. 37.

⁴⁴ Gerçekten de Türkistan'da yeni yeni gelişmekte olan Batı tarzı roman ve hikayecilik anlayışı Ruslar vasıtasıyla değil, Osmanlı, Azeri ve Tatar Türkleri vasıtasıyla Türkistan'a giriyordu. Osmanlıca, Azerbaycan Türkçesi ve Tatar Türkçesi'ne çevrilen Batılı yazarların eserleri Türkistan'da yaygınlaşıyordu. Kazaklar'da ilk Batı tarzı roman 1910 yılında Mir Jakıp Duvlatulı tarafından yayınlanan Bahtsız Cemal'dir. Özbeklerde ise 1914 yılında yayınlanan Mirmuhsin Şermuhammedov'un *Befzerendi Açıldibay* (Çocuksuz Açıldibay) romanı ve Abdülhamid Süleyman Çolpan'ın *Dohtor Muhammedyar* hikayesidir. Timur Kocaoğlu, "Türkistan Türk Edebiyatında Modern Hikaye ve Romanın Doğuşu", **Türklük Araştırmaları Dergisi**, 2, İstanbul 1986, s. 147-153.

⁴⁵ 1883 yılında yapılan Birinci Türkistan Şehir İlkokulları Kurultayı'nda oybirliği ile Müslüman yerli ahali arasında İslam fanatizminin kırılması ve bu insanların çocuklarını Rus okullarına göndermeleri için propaganda yapan kitap, broşürlerin hem Rusça hem yerli dillerinde basılması kararı alındı. ÖCMDA F. 2281 Op. 1 D. 107 L. 41-42.

⁴⁶ ÖCMDA F. 1, Op. 27, D. 213, L. 3.

⁴⁷ Rus yetkililerce mevcut sansür yeterli görülmesi de, yerli yazarlar ve aydınlar sansüre takılmaktan şikayetçi idiler. Behbudi yazdığı coğrafya kitabını sansürden geçirebilmek için çok uğraş verdikten sonra, ancak 1905 yılında St. Petersburg'daki sansür heyetinden izin alarak 1906 yılında Semerkand'da basabilmişti. Begali Kasimov, "Milli...", **age**, s. 26.

Bu şekilde Sadi Şirazi'nin kitabı sansüre takılırken, yönetim açısından birçok zararlı Tatar yayını içinde kafir vb. belirli kelimeler geçmediği için sansüre takılmıyordu. En önemlisi, yetmiş sansürcülere ihtiyaç vardı. Rus yazarlar Müslüman yerli ahalinin sadece dini kitaplarla ilgilenmediklerini, Doğu yazarlarının edebi eserlerine de büyük ilgi gösterdiklerini tespit etmişlerdi. Bölgede yeni edebi akımlar geliyordu. Bu yeni akım, konu açısından zengin ve birçok yönden de dünyevi idi. Sansürün ötesinde, Özbeklerin dünya görüşü ve hoşlandıkları yayınlar tespit edilip idare tarafından buna uygun yayın yapılması, mevcut gidişatin yönünün arzu edilen yöne çevrilmesi açısından daha ileri ve gerekli bir adım olarak görülüyordu.⁴⁸

Sergey Mihailoviç Gramenitskiy (1859-1919)⁴⁹ RYO'da sadece Rus dili ile eğitim verilmesi taraftarı idi. 1897 yılından sonra ise bu fikirlerini valilikte uygulamaya imkanı bulmuştu. Fakat Gramenitskiy RYO okul ağının TGAV nüfusunun çok az bir kesimine hitap ettiğini, Kiril alfabesi ile yerli dillerde veya Rusça basılan kitapların ise sadece bu okullarda okunduğunu, okulun dışında ise ilgi görmediğini belirtiyordu. Gramenitskiy, gelişen yerlilerin matbuat ve kitap işine karşı duyarsız kalınmayacağını, yönetimini yerli halkın bu ihtiyacını karşılaması gerektiğini, devlet tarafından bu ihtiyaç karşılanmazsa, boşluğu zararlı fikirler yayan Tatarların dolduracağını söylüyordu.⁵⁰

Gerçekten de Türkistan'da yeni yeni gelişmekte olan Batı tarzı roman ve hikayecilik anlayışı Ruslar vasıtasıyla değil, Osmanlı, Azeri ve Tatar Türkleri vasıtasıyla Türkistan'a giriyordu. Osmanlıca, Azerbaycan Türkçesi ve Tatar Türkçesi'ne çevrilen Batılı yazarların eserleri Türkistan'da yaygınlaşıyordu. Kazaklar'da ilk Batı tarzı roman 1910 yılında Mir Jakıp Duvlatulı tarafından yayınlanan Bahtsız Cemal'dir. Özbeklerde ise 1914 yılında yayınlanan Mirmuhsin Şermuhammedov'un Befezen Açıldıbay (Çocuksuz Açıldıbay) romanı ve Abdülhamid Süleyman Çolpan'ın Dohtor Muhammedyar hikâyesidir.⁵¹

⁴⁸ N. S. Likoşin, *age*, s. 242.

⁴⁹ TGAV'de etkili olmuş Rus eğitimci, Sirderya Bölgesi Eğitim Yöneticisi olarak 1917 yılına kadar görev yapmıştır.

⁵⁰ S. Gramenitskiy, "İnorodçeskoye Obrazovaniye v Turkestanskom Kraye", *TV*, 6, Taşkent 18 Ocak 1900, s. 37.

⁵¹ Timur Kocaoğlu, "Türkistan Türk Edebiyatında Modern Hikaye ve Romanın Doğuşu", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2, İstanbul 1986, s. 147-153.

KİTAP TİRAJLARI

Tablo 1: Çarlık Döneminde Rusya'da Rusça ve Millî Dillerde Yayınlanan Kitapların Tirajı (1910-1914).

Yıl	Rusça basılan kitapların toplam tirajı	Ulusal dillerde basılan kitapların toplam tirajı	Ulusal dillerde basılan kitapların yüzdesi
1910	91 404 585	18 585 095	%16.7
1911	103 303 363	20 497 077	%16.6
1912	11 302 847	21 933 039	%16.4
1914	109 736 635	20 430 467	%15.7

Kaynak: Neziha Sarı, **Dil-Politika İlişkisi Açısından Rus ve Sovyet Dil Politikaları**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1996, s. 131.

Çarlık Rusya'sında toplam nüfusun yüzde 57'sini oluşturan Rus olmayan halkların kendi dillerinde yayınladıkları kitapların oranı yüzde 17 gibi düşük bir seviyede idi. Bu yüzde 17'lik oranın içinde Türk halklarının yayınları çok azdı. Bu yayınların çoğunluğu Batı dillerinde yayınlanmıştır.⁵²

Tablo 2: Çarlık Döneminde Rusya'da Yayınlanan Yayınların Milli Dillere Göre Dağılımı (1913).

Diller	Yayın çeşidi	Toplam tiraj
Tatarca	267	1 052 100
Türkçe	95	115 540
Özbekçe	36	85 300
Rusça	26 629	98 819 108

Kaynak: Neziha Sarı, **Dil-Politika İlişkisi Açısından Rus ve Sovyet Dil Politikaları**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1996, s. 132.

Yukarıdaki tablodan Rusya İmparatorluğu'ndaki Türklerin bastığı kitap çeşidinin Rusça yayınların 1/65'ine tekabül ettiği anlaşılmaktadır. Bu oldukça az bir orandı. Tatarca yayınların ise Türkistan'ın yerli sakinleri olan Türk boylarına göre çok daha fazla olduğu hemen göze çarpmaktadır.

Türkistan'da yeni gelişen kitap ticaretinde Tatarlar öncülük etmişlerdir. Kazanlı tüccarlar Türkistanlı tüccarlara sattıkları malların yanında mektepler için Heftiyak, Kuran-ı Kerim vb. kitaplar koyuyorlardı. Bunlar satılmak için gönderiliyordu. Yani belirli bir mal almış olan tüccar, satmak için kendi isteğinin dışında bu kitapları da almış oluyordu. Bu kitapları satmak adeta ticaretin bir parçası ve zorunluluk halinde idi. Bu usul ile Tatarların gönderdikleri kitaplar Türkistan'ın her bölgesine kolayca dağılıyordu.⁵³ Ayrıca Türkistan bölgesinde bazı yerli tüccarlar sipariş etmedikleri ödemeli paketler alıyorlardı. Bu paketlerin içinden kitaplar, hatta Yunan-Türk harbini anlatan veya Girit savaşını anlatan ve İstanbul'da basılan resimli kitaplar çıkıyordu. Ruslara göre bu durum, bölge halkının Türkiye'nin gücü konusunda abartılı fikirlere sahip olmasına yol açıyordu. Bu yayınlar Türkiye Türkçesi'nin öğrenilmesini teşvik ediyordu.⁵⁴

İdilboyu Tatarlarının Bölgedeki Etkinliklerinin Azaltılmasına Yönelik Olarak İdarenin Aldığı Tedbirler

Tatarların Türkistan'da etkili olmalarının sebeplerinden birisi, burada modernleşmenin temsilcisi olmaları,⁵⁵ birçok yeniliğin Türkistan'a onlar üzerinden girmesi ve yerli ahalinin yenilikleri "gâvur" Ruslar yerine onlar vasıtasıyla almayı tercih etmesidir. Tatarların kıyafet yönünden Ruslara benzemeleri vb. etkiler özellikle onların yerleşik Müslüman Türkler tarafından Ruslara yakın olarak algılanmasına yol açıtıysa da, onların getirdikleri yeniliklerin cezbedici etkisi ile, ister istemez belirli bir etkinlik elde ettikleri kuşkusuzdur. İdil boyu Tatarlarının bölgedeki etkinliklerinin kuvvetlenmesinde Rusya ve Batı'dan gelen yeniliklerin Müslüman ve akraba bir halk vasıtasıyla sunulmasının daha kabul edilebilir

⁵² Neziha Sarı, **Dil-Politika İlişkisi Açısından Rus ve Sovyet Dil Politikaları**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1996, 131.

⁵³ N. S. Likoşin, **age**, 241-242.

⁵⁴ ÖCMDA F.1, Op 27, D. 32, L. 6.

⁵⁵ Şerali Turdiyev, **Türkistan'ın Kültürel ve Siyasal Hayatında Roller ve Önemleri Orta Asya Tatarları**, Çev: A. Gün Soysal, **Tarih ve Toplu Ansiklopedisi Dergisi**, 2000, Nu: 194, s. 68.

olarak algılanmasının rolü büyüktür. Bu bağlamda Rus idaresinin bölgenin Tatarlar eli ile modernleşmesi taraftarı olması, en azından resmi söylem olarak ileriye sürülen Rusların bölgeye medeniyet getirmek için girdikleri fikrini desteklemek açısından tutarlı olurdu. Fakat Rus idaresi Tatarları, Ceditçilik hareketi gibi Türk ve İslam birliği anlayışı taşıyan hareketlerin ortaya çıkmasından daha önce de tehlikeli olarak görmeye başlamıştı. Rus idaresinin bölgeyi modernleştirmek ve bu bölgedeki insanları geliştirmek gibi bir amacı yoktu. Rus idaresinin elinde eğitim gibi bazı modernleştirici uygulamalar, amaç değil, araçtı. Amaç ise bölgenin halkını Rusya'ya sıkı bir şekilde bağlamak, bu bölge üzerindeki Rus hâkimiyetini istikrarlı ve sürekli kılmaktı.

Cedit hareketinin Türkistan'da etkinlik kazanması ile İdilboyu Tatarlarına karşı idarenin bakışı daha da olumsuz bir hal aldıysa da, Cedit hareketinin ortaya çıkması ve bu bölgede yerleşmesinden çok önce de idarenin Tatarların faaliyetlerinden hoşnut olmadığını biliyoruz. Tatarlara yönelik ilk ciddi yaptırım 1898 Andican ayaklanması sonrası bölgeye vali olarak atanan Duhovskiy tarafından gerçekleştirildi. Duhovskiy, konargöçer Kazakların meskun olduğu bölgelere Tatarların ve diğer yerleşik Türk boylarının yerleşmesi yasaklandı ve bunun cezasını 500 ruble olarak belirledi.⁵⁶ Daha Cedit hareketinin Türkistan'da idarenin tepkisini çekecek bir boyuta ulaşmadığı o dönemde, idarenin Tatarlara karşı bu tarzda sert bir yaptırım kararı alması, Çarlık yönetiminin İdilboyu Tatarlarına karşı bölgedeki menfi düşüncelerinin Türkçülük ve İslam birliği fikirlerine dayanan Cedit hareketinden daha önce de Tatarların faaliyetlerinin ve varlıklarının idare açısından tepki ile karşılandığının açık ispatıdır.⁵⁷ Ayrıca basında da Tatarlar eli ile bu bölgede güçlenen İslam etkisine karşı çareler tartışılıyordu. Bunlardan birisi, Kazak kültürünün dünyevi yönlerinin ön plana çıkarılmasıdır.⁵⁸

Bundan yaklaşık bir yıl kadar sonra, 31 Aralık 1901 tarihinde polis teşkilatı gizli raporunda YUM'ler konusunu yeniden gündeme getiriyordu. Valilik polisi Gaspıralı'nın başlattığı ana dilde eğitimin yaygınlaştığını, bu işin takipçilerinin toplumlarını güçlendirerek İslam ve Türklük zemininde ilerilik yapmaya çalıştıkları yazıyordu. Özellikle Tatarlar arasında yayılan fikir hareketlerinin izlenmesi gerektiği belirtiliyordu. Ayrıca polise göre bu yeni grubun Türkiye'deki Jön Türk hareketi ile olan ilişkileri de incelenmeli ve tespit edilmeliydi. Aynı raporda YUM'larda öğretmenlik ve müdürlük yapanların kimliklerinin araştırılması ve okulların incelenmesi de isteniyordu. Bu raporda YUM'lara dikkat çekilmesine rağmen idare tarafından YUM hareketi Kırım ve İdilboyu Tatarlarıyla alakalı olarak görülüyordu. Fergana Oblastı askeri valisi de YUM'larda Tatar hocalarının öğretmenlik yapmasının yasaklanmasını teklif etmişti. Fakat bu raporun yazıldığı dönemde bu konuda bir icraat yapılmamıştır.⁵⁹

Özellikle 1912 yılında Türkistan dışından gelen Türklerin burada öğretmenlik yapmaları yasaklanınca,⁶⁰ eğitim işini yürütmek Özbek öğretmenlerin üstüne kaldığını söyleyebiliriz. Kararda Türkistan'daki her halkın okulunda o halktan olan öğretmenlerin öğretmenlik yapması zorunluluğu getiriliyordu. Böylece Kazak okulunda sadece Kazak öğretmenler, Özbeklerin okullarında ise sadece Özbek öğretmenler çalışabilecekti. Burada asıl hedef, doğrudan adları zikredilmese de, İdilboyu Tatarları idi. Bu şekilde onların bölgede sadece kendi çocuklarının okullarında öğretmenlik yapmaları sağlanarak, Kazak ve Özbekler üzerindeki etkilerine ve Cedit hareketinin bölge üzerindeki etkisine ket vurulmak isteniyordu.

⁵⁶ (ÖCMDA F.1, Op. 27, D.32, L. 9.).

⁵⁷ Bu kararın alınmasından 9 yıl sonra 1907 yılında Taşkent'i ziyaret eden Abdurreşid İbrahim, Türkistan idaresi tarafından Türkistan'da Tatarların gayrimenkul sahibi olamayacaklarına dair çıkarılan kanunun uygulandığından bahsetmektedir. Tatarlar evlerini satmaya mecbur bırakılmakta, satmayanların evleri ise hükümet tarafından satılmaktadır. İbrahim Türkistan'ın işgali esnasında Ruslar ile birlikte hareket eden Tatarların bu şekilde yaptıkları yanlış bedelini ödedikleri görüşündedir. Abdurreşid İbrahim, Âlem-i İslâm ve Japonya'da İslamiyet'in Yayılması, Haz: Ertuğrul Özalp, İstanbul 2003, s. 44.

⁵⁸ İ. Ançikov: "Russkiya Poseleniya İ Obrazovaniye Kirgiz", TV, 66, 1898. Bu fikirler İslam ümmeti durumundaki halkların milli kimliklerin geliştirilip ön plana çıkarılması ile birbirlerinden ayrılmalarını hedefliyordu. Sovyet devrini düşündüğümüzde Çarlık döneminde uygulama imkânı olmayan bu fikirlerin, sonradan uygulandığını görüyoruz. Bu bize rejimler değişse bile, milletlerin menfaatlerinin değişmediğini, düşünce altyapısı oluştuktan sonra, bunun değişik rejimler tarafından kullanılabilirdiğini, yani milletlerin hayatındaki devamlılığı göstermektedir. Birçok açıdan Çarlık politikalarının reddi üzerine kurulu olan Sovyetler Birliği, Türk grupları üzerindeki pek çok politikayı aynen devam ettirmiş veya Çarlık döneminde uygulama imkânı bulunmayan projeleri hayata geçirmiştir.

⁵⁹ Kiriak Bendrikov, *age*, s. 271-273.

⁶⁰ Otçet Po Revizii *age*, s. 134.

Tatarların bölgedeki okullar üzerindeki etkilerine örnek olarak Andican şehrinde görev yapan YUM muallimlerinin boylarına bakabiliriz. Bu bölgedeki şehir okullarında görev yapan 19 muallimden 8'i merkezî Rusya'da veya İdil-Ural bölgesinde eğitim alan Tatarlar idi. Geri kalan 11 kişi ise Özbek'ti. Bu Özbeklerin 9'u diğer 8 Tatarın öğrenciliğini yapmış kişilerdi. 2 kişi ise Andican dışından gelmiş Özbeklerdi. Köylerde ise muallimlerin 3'ü Tatar ve 1'i Uygur'du, geri kalanlar ise Özbek'ti.⁶¹ Bu tablo hemen hemen bütün Türkistan için geçerli olarak kabul edilebilir. Bazı bölgelerde İdil-Ural Tatarlarının yerine, diğer Türk boylarından gelen muallimler başlangıçta rol oynamışlardır.

Sonuç olarak Cedit hareketinin Rusya içindeki Tatarlar tarafından ekonomik menfaatlerinin korunması amacıyla üretildiği görüşüne katılmak mümkün değildir. Her şeyden önce Cedit hareketi, Türkistan'da etkin olan İdilboyu Tatarları tarafından değil, bir Kırım Tatarı olan İsmail Gaspıralı tarafından başlatılmıştır. Avcıoğlu'nun fikirlerinde haklılık payı olan nokta, İdilboyu Tatarlarının Ceditçilik hareketi öncesinde de bu bölgede etkin oldukları gerçeğidir. Bu ayrıca etraflıca incelenmesi gereken bir konudur. İdilboyu Tatarlarının Cedit hareketinin bayraktarlığını üstlenmesi ve Rusya İmparatorluğu'ndaki diğer Türk boyları arasından sıyrılarak siyasi, sosyal ve ekonomik hareketlerde önder olmaları, Tatar Türklerinin sosyo-kültürel durumları ve tarihleri ile yakından alakalıdır. Tatarların Türkistan bölgesi ile güçlü bağlar kurmalarının sebebi Cedit hareketinden kaynaklanmamaktadır. Cedit hareketi sadece bu süreci büyük ölçüde hızlandıran bir etken olmuştur.

Cedit hareketinin ortaya çıkmasından önce veya yeni ortaya çıktığı dönemde Tatarların Türkistan'daki faaliyetleri üzerinde görüş bildiren Kaufman, Duhovskiy ve Miropiyev gibi Rus idareci ve aydınlarından hiç birisinin İdilboyu Tatarlarının bu bölgedeki ekonomik faaliyetlerine atıfta bulunmaması, Tatarlardan duyulan rahatsızlığın sadece ve yegane olarak ekonomik faaliyetlere bağlanmasını tekzip eder niteliktedir.

Rus yetkililer bu bölgede Tatarların etkin konum elde etmesinden rahatsızdılar. Fakat bu rahatsızlık, Tatarların ekonomik etkinlik elde etmelerinden ziyade, onların bölge toplumları ile yakınlaşmaları, birleşmeleri, bölgede İslam dinini yaymalarından kaynaklanıyordu. Cedit hareketinin ortaya çıkmasından sonra ise, daha önce belki de şuursuz olarak yapılan birlik fikri etrafındaki faaliyetlerin sistemli bir fikir hareketi ile daha şuurulu hale gelmesi ve Tatarların bölgeye Çarlık idaresinin öngörüsünün dışında modernleştirici etkide bulunmaları rahatsızlığı daha artırmıştır.

Avcıoğlu'nun ileri sürdüğü Rus burzuvasinin, Tatar burzuvasinin etkin konumundan rahatsız olduğu fikrinde haklılık payı olabilir. Ancak tarihi kronoloji ile örtüşen bu yorumun haklılık payının olması için tarihi delillerinin de mevcut olması gerekmektedir. Elbette ki Rus idaresi Tatarların Rus burzuvasine rakip olarak güçlenmesinden rahatsız olmuştur. Fakat rahatsızlığın tek ve yegâne sebebinin ekonomik nedenlere dayandırmak hatalıdır. Kaldı ki demiryolu gelmeden önce Rus idaresi Tatarların eliyle ticarete ihtiyaç duyuyor idiyse de bu ticaretin meblağı demiryolu geldikten sonra Ruslar eli ile gerçekleşen⁶² ticaret hacmine göre oldukça küçük olmalıdır. Ayrıca Tatarların ekonomik faaliyetlerini devam ettirmek için bütün Türkistan'ın hakimi olan Rus idaresi ile anlaşmak ve uzlaşmak yerine Rus idaresinin politikalarına ters politikalar üretmek onunla mücadeleye girişmeleri, tek amacı ekonomik düşünce olan bir topluluk ve özellikle de tüccarlar için ne kadar mantıksız olduğu ortadadır.

İdilboyu Tatarları 19. asrın sonu ve 20. asrın başında Türkistan bölgesinde ekonomik, sosyal, kültürel vb. alanlarda büyük oranda etkili olmuşlardır. Bu bölgelerdeki zihni yapıyı etkilemişler ve bölge ile derin ve güçlü bağlar oluşturmuşlardır. Çarlık Rusya'sı bu durumdan rahatsız olmuş ve bölgede Tatarların etkinlikleri ile mücadele etmiş ise de Cedit hareketinin etkinlik kazanması ile Tatarların

⁶¹ A. F. Ardaşirov, "K Voprosu...", *agm*, s. 144.

⁶² "Fakat o güne kadar gidebildiği en uç noktası Nijni Novgorod ve Kazan olan Rus ve Avrupa büyük sanayi sermayesi 1902 senesinde Sibiryaya demiryolu hattının, 1905 senesinde Taşkent demiryolunun açılmasıyla, Tatar ticaret sermayesini darmadağın etti ve pazarlara kendisi sahip oldu. İşte o zaman, iktisadi ve maddi temelini kaybetmiş olan "Bağımsız Tatar Medeniyeti" hareketinin Kazan dışına yayılması durdu ve gittikçe sınırları daralarak bölgesel bir nitelik kazandı" (Togan, 2005: 381-382). Rus idaresinin bölgede Tatarlara karşı önlem almaya başlaması (Duhovskiy'nin 1898 yılında aldığı önlemler) Togan'ın belirttiği demiryolu vasıtası ile Rusya'nın ekonomik olarak doğrudan bölgeye kendisinin girmesinden daha öncedir. Bu durum Avcıoğlu'nun belirttiği gibi Rus sermayesinin etkinliğine karşı bir cevap olarak Tatarların Cedit hareketini çıkardığı savını tekzip etmektedir. Rusya'nın Türkistan'da uyguladığı ekonomik politikalar hakkında Togan ayrıntılı bilgiler vermektedir (1981: 276-299).

bölgedeki etkinlikleri perçinlenmiştir. Çarlık Rusya'sı aldığı bütün önlemlere rağmen Rusya'daki Türkçülük ve modernleşme hareketini bastıramamıştır. Fakat Çarlık Rusyası'nın 1917'de yıkılmasından sonra kurulan Sovyetler, bölgenin bütün dengelerini ve yapısını değiştirirken, bölge ile Tatar Türkleri arasında kurulan bağları da koparmıştır.

Kaynaklar

- 📖 ÖCMDA (Özbekistan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi) F. 1, Op 27, D. 32, L. 5 ob-6.
- 📖 ÖCMDA F. 1, Op. 27, D. 213, L. 3.
- 📖 ÖCMDA F. 1, Op. 27, D. 32, L. 4-5 ob.
- 📖 ÖCMDA F. 1, Op. 27, D. 32, L. 6 ob.
- 📖 ÖCMDA F. 2281 Op. 1 D. 107 L. 41-42.
- 📖 ÖCMDA F. 2282, Op. 1, D. 39 L. 4.
- 📖 ÖCMDA F.1, Op 27, D. 32, L. 6.
- 📖 ÖCMDA F.1, Op. 27, D.32, L. 9.
- 📖 TURSUNOV, U. ve B. URINBAYEV, A. ALİEV, **Özbek Edebiy Tili Tarihi**, Taşkent 1995.
- 📖 ABDURREŞİD İbrahim, **Âlem-i İslâm ve Japonya'da İslamiyet'in Yayılması**, Haz: Ertuğrul Özalp, İstanbul 2003.
- 📖 ALLWORTH Edward, **Uzbek Literary Politics**, London-Paris 1964.
- 📖 ARDAŞİROV F., "K Voprosu o Roli Novometodnih Maktabov (Po Materialam Andicanskoy Oblasti)", **Uçonniye Zapiski Andicanskogo Gosuderstvennogo Pedagogičeskogo İnstitutu, Kafedra Pedagogiki i Psihologiyi**, VI. Andican, 1957, 131-171.
- 📖 AVCIOĞLU Doğan, **Türklerin Tarihi**, İstanbul 1999.
- 📖 AYT BAYEVA G., "Mektebi i Medrese v Politike Rossiyskogo Gosudartsva v Kazakhstane v 20 veke", **ES**.45, 2004, 147.
- 📖 BARTOLD V. V., "Şkoli", Akademik Bartold, **Soçineniya II**, (I). Moskova 1963.
- 📖 BENDRİKOV Kiriak, **Oçerki Po İstorii Narodnogo Obrazovaniya V Turkestane (1865-1917)**, Moskova 1960.
- 📖 BİĞİ Muhammed Zahir, **Maveraunnehir'de Seyehat**, Haz: Ahmet Kanlıdere, İstanbul 2005.
- 📖 ÇİÇERİNA S., "Narodnoe Obrazovanie (Kak Naçalos Dlya Prosveşeniya Vostoçnih İnorodtsev)". **JMNP**.10, 1907.
- 📖 DEVLET Nadir, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi**, Türk Tarih Kurumu. Ankara 1999.
- 📖 DEVLET Nadir, **1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi**, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, İstanbul 1988.
- 📖 DOWLER Wayne, **Classroom and Empire: The Politics of Schooling Russia's Eastern Nationalities, 1860-1917**, London 2001.
- 📖 DUHOVSKİY S. M., **İslam v Turkestane** (Vseppodaneysiy Doklad Turkestanskogo General-Gubernatora Duhovskogo), Taşkent 1899.
- 📖 GİLYAZOV İskender, "XI.-XVIII. Yüzyıllarda Çarlık Rusyası'nda İdil-Ural Tatarları", **Türkler**, 18, 2002.
- 📖 GRAMENİTSKİY S., "İnorodçeskoye Obrazovaniye v Turkestanskom Kraye". **TV**. 6. 37. Taşkent 1900.
- 📖 HABLEMİTOĞLU Necip, **Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri (1905-1917)**, Ankara 1997.
- 📖 HAYİT Baymirza, **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995.
- 📖 ANÇIKOV İ., "Russkiya Poseleniya İ Obrazovaniye Kirgiz", **TV**. 66, 1898.
- 📖 DOBROMISLOV İ., **Tashkent Proşlom i Nostayaşem**, Taşkent 1912.
- 📖 KASIMOV Begali, **Milli Uyganiş**, Taşkent 2002.
- 📖 KHALİD Adeeb, "Printing, Publishing and Reform Tsarist Central Asia", **İnternational Journal of Middle East Studies**, Vol. 26. 2, 1994, 187-200.
- 📖 KOCAOĞLU Timur, "Türkistan Türk Edebiyatında Modern Hikaye ve Romanın Doğuşu", **Türklük Araştırmaları Dergisi**, 2, İstanbul 1986, 147-153.
- 📖 KOCAOĞLU Timur, "Yaş Türkistan'ın Türkistan Basın Tarihindeki Yeri", **Yaş Türkistan**, Yaş Türkistan Yayınları, İstanbul 1996, s. 16-20.

- 📖 KURAT Akdes Nimet, “Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri(1917 Yılına Kadar)”, **DTCF**, XXIV, 3-4. 96-97. Ankara 1966.
- 📖 LİKOŞİN N.S., **Pol Jizni v Turkestane**, Peterburg 1916:
- 📖 LOGOFET D.N., “Knigi Na Musulmanskih Yazıkah”. **TV**. 67. 1-3. Taşkent 1901.
- 📖 MİROPIEV M. A., **O Polojeniyi Russkih İnorodtsev**, 375, Peterburg 1901.
- 📖 OSTROUMOV N. P., Sarti, Taşkent.
- 📖 Otçet Po Revizii Turkestanskogo Kraya, Proizvedyonny po Veliçayşemu Povelniyu Senatorom Gofmeysterom Grafom K. K. Palenom, 6, (Uçebnoe Delo), St. Petersburg1910.
- 📖 PYASKOVSKİY A.V., **Revolyuetsiya 1905-1907 Godov v Turkestane**, Moskova 1958.
- 📖 SARI Neziha, **Dil-Politika İlişkisi Açısından Rus ve Sovyet Dil Politikaları**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1996.
- 📖 SERTÇELİK Seyit, “Rus İmparatorluğu'nun Avrupa Yakasında Yaşayan Türklerin Demografik Dağılımı ve Çarlık Rusyası'nın Türklere Yönelik Politikaları”, **Türkler**, cilt 18, 2002.
- 📖 SMİRNOV, “Po Voprosu O Şkolnom Obrazovanii İnarodtsev Musulman”, **JMNP**, 7, 2. Peterburg 1882.
- 📖 TOGAN Zeki Velidi, Türkistan ve İdil-Ural Havzası'nın Kültürel İlişkileri Tarihinden, “Türkistan'ın Bağımsızlığına Hizmet Eden Yeni Türkistan'dan Seçilmiş Makaleler 1927-1931”, İstanbul 2005, 381-382.
- 📖 TOGAN Zeki Velidi, **Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarih**, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.
- 📖 TURDİYEVŞerali, Türkistan'ın Kültürel ve Siyasal Hayatında Roller ve Önemleri Orta Asya Tatarları, Çev: A. Gün Soysal, **Tarih ve Toplu Ansiklopedisi Dergisi**, Nu: 194. İstanbul 2000.